

<http://dx.doi.org/10.16926/zndkftpe2018.05>

Jerzy CHEŁMECKI*

Polityka sanacji wobec Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”

Streszczenie

W niniejszej pracy autor przedstawia, jak ustanowienie systemu autorytarnego w Polsce po 1926 r. wpłynęło na losy najstarszego polskiego stowarzyszenia sportowego, o wielkich zasługach dla rozwoju polskiego wychowania fizycznego i sportu na przełomie XIX i XX wieku, stowarzyszenia będącego w opozycji politycznej do obozu władzy. Od przewrotu majowego w 1926 r., po powołaniu przez obóz sanacyjny Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego można obserwować systematyczne zmniejszanie się zainteresowania władz państwowych współpracą z Towarzystwem Gimnastycznym „Sokół”, zarówno na płaszczyźnie powszechnego wychowania fizycznego, sportu wyczynowego, jak i przysposobienia wojskowego. Szczególnie teren przysposobienia wojskowego młodzieży pozaszkolnej stał się miejscem ostrego konfliktu politycznego. Wykreślenie Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” z listy organizacji uprawnionych do prowadzenia przysposobienia wojskowego nie tylko zubożało program przygotowania społeczeństwa pod względem wojskowym (przez wykluczenie z niego świetnie zorganizowanego i licznego stowarzyszenia), ale również pozbawiło działalność „Sokoła” państwowego wsparcia finansowego. W latach trzydziestych decyzja ta wpłynęła w poważnym stopniu na zahamowanie organizacyjnego rozwoju stowarzyszenia. W konsekwencji traciło również upowszechnienie wychowania fizycznego młodzieży, w którym TG „Sokół” miało olbrzymie doświadczenie, podobnie też osłabieniu uległy możliwości rozwojowe polskiego sportu wyczynowego.

Słowa kluczowe: historia sportu, historia Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”.

W 2017 roku przypadał jubileusz 150 rocznicy powstania Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, pierwszego rejestrowanego stowarzyszenia sportowego na ziemiach polskich. Jednocześnie dzień 17 lutego 1867 r. – data zatwierdzenia statutu przez władze austriackie¹ – stał się w krajowej historiografii sportowej umowną datą narodzenia się zorganizowanego sportu polskiego. Tytuł

* dr, Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego w Warszawie

¹ *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestej piątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” we Lwowie, Lwów 1892.*

pioniera w upowszechnieniu sportu na ziemiach polskich jest wynikiem ponadstandardowego (w porównaniu z wieloma innymi stowarzyszeniami gimnastycznymi w Europie) zainteresowania wprowadzeniem współzawodnictwa sportowego do programu zajęć wychowania fizycznego wśród swoich członków. Od momentu powstania w 1867 r. TG „Sokół” propagował, początkowo w Galicji, a potem na terenie pozostałych zaborów, szeroko pojęte wychowanie fizyczne, a szczególnie gimnastykę. Towarzystwo było nie tylko najliczniejszą organizacją kultury fizycznej na ziemiach polskich do chwili wybuchu I wojny światowej, ale również inicjatorem i propagatorem wielu nowożytnych dyscyplin sportowych, pionierem wprowadzenia nowoczesnej metodyki wychowania fizycznego, szkolenia kadr nauczycielskich i instruktorskich dla szkolnego wychowania fizycznego. Metodocy Towarzystwa budowali zręby polskiej teorii wychowania fizycznego, ponadto „Sokół” znacznym wysiłkiem finansowym zapoczątkował polskie piśmiennictwo metodyczne, tworzył wzory prasy sportowej, a także zbudował liczne, nie istniejące wcześniej, obiekty sportowe.

Ten pionierski okres nie budzi większych sporów w ocenie historyków, tym bardziej że „Sokół” stał się również wzorem dla społeczeństwa w prowadzeniu działalności patriotycznej i kulturalno-oświatowej nie tylko na ziemiach polskich, ale również w ośrodkach polskiej emigracji na całym świecie. Większe emocje współcześnie budzą wśród historyków oceny działalności „Sokoła” w okresie międzywojennym. Różnica w ocenach ujawnia się szczególnie w badaniu i interpretacji przyczyn zmniejszenia się popularności stowarzyszenia wśród młodzieży w Polsce, a zwłaszcza znacznego spadku udziału w upowszechnianiu wychowania fizycznego i sportu. W niniejszej pracy autor chciałby pokazać, jak ustanowienie systemu autorytarnego w Polsce po 1926 r. wpłynęło na losy najstarszego polskiego stowarzyszenia sportowego, o wielkich zasługach dla rozwoju wychowania fizycznego i sportu na przełomie XIX i XX wieku, stowarzyszenia będącego w opozycji politycznej do obozu władzy.

Problem podjęty w artykule wymaga wyjaśnienia ideowego i politycznego usytuowania Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w okresie końca zaborów i w Polsce międzywojennej, ponieważ nadal pojawiają się opinie, że stowarzyszenie zawsze pozostawało organizacją apartyjną i jakiegokolwiek łączenie jego działalności z partią polityczną jest zwykłym nieporozumieniem. Należy jednak zauważyć, że legitymacje członkowskie „Sokoła” posiadało wielu wybitnych działaczy endeckich, m.in. Roman Dmowski, Zygmunt Balicki, Wojciech Trąpczyński, Stanisław Grabski, Leopold Skulski, Marian Seyda i inni. Wstępowali do „Sokoła” już jako znani politycy, nie zaś jako zwykli uczestnicy zajęć gimnastycznych czy ćwiczeń fizycznych². Większość członków naczelných władz TG „Sokół” w okresie niepodległości była czynnymi działaczami Narodowej De-

² J. Chełmecki, *Wychowanie narodowe w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie w latach 1905–1939*, [w:] J. Kosiewicz (red.), *Spoleczne i kulturowe wartości sportu*, Warszawa 2007, s. 255–262.

mokracji. Kolejni prezesi Związku: Bernard Chrzanowski³, Adam hr. Zamoyski, Franciszek Arciszewski czy redaktor endeckiego „Słowa Polskiego” i jednocześnie I wiceprezes Zarządu „Sokoła” Stanisław Biega, a po jego śmierci Stanisław Terech, który przejął tę funkcję, byli endekami. Sprawozdanie Wydziału Bezpieczeństwa Komisariatu Rządu dla Miasta Stołecznego Warszawy z wyborów do Sejmu i Senatu w 1930 r. mówi wprost o obszernych i utrwalonych wśród średnio zamożnych warstw ludności wpływach TG „Sokół”, interpretując to zjawisko jako wpływy obozu endeckiego⁴.

Ilustracją nadziei endecji, jaką pokładali dla swoich ideowych i politycznych planów w działalności warszawskiego „Sokoła”, jest ranga i znaczenie Towarzystwa w powołanym przez Adama hr. Zamoyskiego, późniejszego prezesa ZTG „Sokół” i zarazem prezesa Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego, w Zjednoczeniu Polskich Stowarzyszeń Rzeczypospolitej (ZPS). Stowarzyszenie to powołano w sierpniu 1920 r., gdy nad całą Rzeczpospolitą i bezpośrednio Warszawą zawisło niebezpieczeństwo najazdu bolszewickiej Rosji. Przy tworzeniu Zjednoczenia sięgano do tradycji rozwiązanej Straży Narodowej. Wśród jego członków statutowych na pierwszym miejscu wymienia się warszawskie TG „Sokół”, Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie, Warszawskie Towarzystwo Cyklistów, Warszawskie Towarzystwo Łyżwiarskie, a w dalszej kolejności 15 organizacji korporacyjnych Warszawy związanych z endecją⁵.

Siedziba ZPS znajdowała się w pomieszczeniach Warszawskiego Towarzystwa Łyżwiarskiego, podobnie jak w 1919 r. amerykańska misja YMCA oraz od 1920 r. wskrzeszone Bractwo Strzelców Kurkowych. Członkiem jego władz został Emil Rauer, były komendant Straży Narodowej i od kwietnia 1919 r. członek Przewodnictwa TG „Sokół” w Polsce. Program endecji zakładał tworzenie szerokiego społecznego ruchu opartego m.in. o ruch sokolski dla wspierania politycznej działalności tego stronnictwa politycznego. Obóz narodowy traktował „Sokoła” jako rezerwuar, z którego wyłaniają się kolejne pokolenia działaczy narodowych. Z czasem z jego szeregów wyrosło wielu wybitnych polityków stronnictw narodowych i chrześcijańskich⁶. Te uwikłania polityczne „Sokoła” są dzisiaj uznane przez większość polskich historyków.

Jednocześnie od początku działalności „Sokoła” do dnia rozwiązania Towarzystwa przez MSW w 1948 r. jego działacze zawsze stanowczo podkreślali apolityczność i brak związków programowych z jakimikolwiek partiami politycznymi. I rzeczywiście, np. sokoli warszawscy nie dali się nigdy wciągnąć jako organizacja w żadne radykalne akcje obozu narodowego skierowane przeciwko obozowi sanacji, jak i w akcje antyżydowskie. Potwierdzają to informacje

³ G. Łukomski, *Bernard Chrzanowski (1861–1944). Biografia Polaka zachodniokresowego*, Poznań 2005.

⁴ *Warszawa II Rzeczypospolitej 1918–1939*, „Studia Warszawskie” 1972, t. 14, s. 280.

⁵ *Księga Pamiątkowa...*, s. 17.

⁶ E. Maj, *Narodowa-Demokracja w województwie lubelskim w latach 1918–1928*, Lublin 2002, s. 71.

o uwikłaniach politycznych TG „Sokół” zawarte w Komunikatach Informacyjnych Komisariatu Rządu, w latach, gdy władzę sprawowała sanacja. Czytamy w komunikacie, że w 1929 r. akcja Stronnictwa Narodowego zmierzająca do skłonienia „Sokoła” do działań antyrządowych, poza dzielnicą pomorską nie przyniosła rezultatów⁷. Ta strategia, wówczas korzystna dla działalności „Sokoła”, dzisiaj jest argumentem do uwiarygodnienia przekonania o jego apolityczności.

Od przewrotu majowego w 1926 r. i po powołaniu przez obóz sanacyjny Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (PU WFiPW) można obserwować systematyczne zmniejszanie się zainteresowania władz państwowych współpracą z TG „Sokół”, zarówno na płaszczyźnie powszechnego wychowania fizycznego, jak i sportu wyczynowego oraz przysposobienia wojskowego. Szczególnie teren przysposobienia wojskowego młodzieży pozaszkolnej stał się miejscem ostrego konfliktu politycznego.

Polityka władz sanacyjnych wobec „Sokoła” została jasno wyłożona podczas trzydniowej odprawy kierowników i sekretarzy urzędów okręgowych komitetów WFiPW oraz komendantów Okręgów Związku Strzeleckiego, która odbyła się w dniach 17–19 grudnia 1929 r. Pojawienie się w tytule odprawy nazwy Związku Strzeleckiego, jedynej organizacji społecznej zaproszonej na naradę, było równoznaczne z wydaniem wyroku na TG „Sokół”. Na liście obecności na naradzie widnieją nazwiska szesnastu przedstawicieli Związku Strzeleckiego, reprezentowanego przez zawodowych oficerów Wojska Polskiego, i jednego przedstawiciela Federacji Młodzieży Wiejskiej, również zawodowego oficera. Wśród 70. osób wezwanych na naradę nie znajdujemy innych, poza Strzelcem, przedstawicieli stowarzyszeń prowadzących do tej pory przysposobienie wojskowe. Protokół ze spotkania otrzymał klauzulę tajności, co świadczyło, że nie wszystkie postanowienia miały dotrzeć do opinii publicznej⁸.

Ówczesny dyrektor PUWFiPW ppłk dypl. Władysław Kiliński wyjaśnił zebranym następująco zadania odprawy. Celem wychowanie fizycznego i przysposobienia wojskowego młodzieży – jego zdaniem – jest nie tylko potrzeba obrony państwa, ale przede wszystkim budowanie siły duchowej narodu. Osią tego programu ma się stać wychowanie obywatelskie, oparte na ideologii marszałka Józefa Piłsudskiego. Większość stowarzyszeń wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, w swojej masie – według Kilińskiego – nie zrozumiała tej konieczności, lub pod jej przykrywką realizowała własne interesy partyjne, a urząd państwowy traktowano jak „bogatego wujka”, wysysając z niego środki finansowe. Cele i dążenia stowarzyszeń zostały rozpoznane i dzisiaj nadszedł

⁷ Stronnictwo Narodowe, Komunikat informacyjny nr 76 z dnia 26 VI 1929 r., *Komunikaty Informacyjne Komisariatu Rządu*, Warszawa 1992, t. 3, z. 2, s. 752.

⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), z. PUWFiPW, I 300.69.239. Protokół z trzydniowej odprawy dla kierowników okręgowych urzędów WFiPW, sekretarzy wojewódzkich komitetów WFiPW oraz komendantów okręgów Związku Strzeleckiego w dniach 17, 18 i 19 grudnia 1929 r. L.dz. 83/Spół. z dnia 20 lutego 1930 r.

moment – dowodził – znalezienia odpowiedzi, jakimi drogami powinna być kontynuowana współpraca w zakresie realizacji zadań wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego ze stowarzyszeniami społecznymi.

Występujący po nim mjr Ignacy Wądołowski, szef wydziału społecznego, sprecyzował wytyczne urzędu współpracy ze społeczeństwem i stowarzyszeniami wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Po pierwsze, należy odseparować stowarzyszenia wychowania fizycznego od stowarzyszeń przysposobienia wojskowego prowadzących zajęcia z młodzieżą pozaszkolną. Po drugie, to Związek Strzelecki jest tą właściwą, wyspecjalizowaną organizacją do prowadzenia przysposobienia wojskowego. Być może w przyszłości – jego zdaniem – znajdzie się jakieś miejsce w tym programie jedynie dla Federacji Związków Młodzieży Wiejskiej. Po trzecie, Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” nie jest organizacją wychowania fizycznego, jedynie uprawia gimnastykę, którą zresztą przestał unowocześniać. Dlatego dla PU WFIPW „Sokół” nie jest stowarzyszeniem wychowania fizycznego (w domyśle – tym bardziej nie jest stowarzyszeniem przysposobienia wojskowego). W dalszej części wystąpienia prelegent łagodził swoje tezy, zapewniając, że zadania wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego wśród młodzieży nadal trzeba realizować drogą dobrowolności. Jednak w posumowaniu wystąpienia potrzymał tezę, że istnieje konieczność w pełni podporządkowania stowarzyszeń przysposobienia wojskowego państwu, albowiem zaniechanie tego obowiązku może rodzić zgubne skutki w chwilach zaburzeń społecznych. Należy zatem odseparować wychowanie fizyczne od przysposobienia wojskowego. Stowarzyszeniom wychowania fizycznego i klubom sportowym można zostawić pełną swobodę w realizacji zadań statutowych, przy ogólnym nadzorze państwa, z wykluczeniem przysposobienia wojskowego. Zapewnił zebranych, że nie wprowadza się żadnych ograniczeń w działalności organizacji młodzieżowych, pod warunkiem, że zaniechają urabiać młodzież w duchu nienawiści i walki klas lub wyłączności religijnej. Wprawdzie te zastrzeżenia były skierowane pod adresem struktur harcerstwa i stowarzyszeń katolickich, ale równie dobrze można było je odczytać jako ostrzeżenie skierowane pod adresem stowarzyszeń robotniczych i narodowych.

Teoretycznym uzasadnieniem decyzji ujawnionych na odprawie był wykład mjr. Władysława Ziętkiewicza, znanego dziennikarz i pioniera narciarstwa wysokogórskiego, co ciekawe, byłego członka TG „Sokół” i Drużyn Bartoszych⁹. Pełniący obowiązki szefa wydziału wyszkolenia PU WFIPW podjął się niewdzięcznej roli wyjaśnienia zebranym, dlaczego wychowanie fizyczne i przysposobienie wojskowe należy traktować odrębnie, mimo pojawiających się

⁹ Władysław Jan Ziętkiewicz (ur. 23 maja 1892 r. w Dębnie pod Bochnią, zginął w czasie działań wojennych 20 czerwca 1940 r. pod Raon-l'Étape we Francji) – dowodził kompaniami wojsk wysokogórskich w Armii Austriackiej, a później w Armii Polskiej. Pułkownik piechoty Wojska Polskiego, taternik, działacz narciarski i pionier narciarstwa wysokogórskiego. Mąż znanej narciarki biegowej Elżbiety Ziętkiewicz.

wątpliwości, że metody ich prowadzenia są ludzaco podobne. Przystosowanie wojskowe, według Ziętkiewicza, to wychowanie fizyczne plus strzelectwo oraz wychowanie obywatelskie. Wymaga fachowych kadr i wytrwałości w szkoleniu. Natomiast celem wychowania fizycznego jest poprawienie braków fizycznych u młodzieży, jej rozwój fizyczny i w dalszych latach podtrzymanie osiągniętej sprawności. Tutaj – jak zauważał prelegent – rozpościera się rola szkoły, organizacji społecznych i stowarzyszeń sportowych. Zwłaszcza wielka rola przypada stowarzyszeniom sportowym poprzez upowszechnianie współzawodnictwa. W jego ocenie, kluby sportowe i stowarzyszenia obecnie skupiają się jedynie na hodowaniu wąskiej grupy wyczynowców, zamiast tworzyć możliwości upowszechniania sportu wśród jak najszerszych rzesz społeczeństwa.

Te kazuistyczne wywody usprawiedliwiają przyjętą politykę PU WFiPW nie mogły ukryć, że celem jest zamknięcie drogi dla TG „Sokół” i innych stowarzyszeń społecznych, związanych z opozycyjnymi wobec sanacji ruchami politycznymi, do wsparcia finansowego i rzeczowego.

Generalnie, cele przystosowania wojskowego w państwie widziane były przez większość polskich orientacji politycznych podobnie. Szczególnie program „Sokoła” był zbieżny z programem armii, albowiem podobnie zakładał, że efektem zabiegów wychowawczych w rodzinie, szkole, wojsku, organizacjach młodzieżowych miał być typ żołnierza – obywatela, świadomie uczestniczącego we wszystkich przejawach życia państwowego. Tym większy był szok dla działaczy sokolich po 1926 r., którzy nie mogli zrozumieć odrzucenia przez armię ich stowarzyszenia – organizacji zasłużonej dla rozwoju sił zbrojnych nowo powstałego państwa.

Cała tradycja sokola była związana od końca XIX w. – najpierw w Galicji, a później w Wielkopolsce i Królestwie Polskim – z wychowaniem we własnych szeregach przyszłego żołnierza-obywatela. Można przypomnieć, że pierwsze oddziały konne „Sokoła”, powstałe z inicjatywy dra Bandrowskiego i W. Rippera w Krakowie oraz z inicjatywy Felisa Bieńkowskiego w 1892 r. w „Sokole-Macierzy” we Lwowie, zapoczątkowały powstawanie w Galicji innych podobnych oddziałów. Oddziały konne „Sokoła” były szczególnie mocno związane z działaniami zbrojnymi I wojny światowej. Szeroko była upowszechniana w tradycji sokolskiej rola powstałego u schyłku 1912 r. Oddziału Konnego przy lwowskim III Gnieździe „Sokoła” w początkach walki zbrojnej Legionów. Oddział ten przybył do Krakowa 2 sierpnia 1914 r. pod dowództwem inż. Marceliego Śniadowskiego na zgrupowanie w Oleandrach. Wzbudził sensację wśród zgromadzonych jednostek, bo był jedynym oddziałem całkowicie umundurowanym¹⁰. Szlak bojowy oddziału biegł przez Chęciny do Kielc. Tam został włą-

¹⁰ Były to spodnie do jazdy konnej, buty z cholewkami zdobione ostrogami, przy boku nikłowe gardy austriackich oficerskich szabel kawaleryjskich. Był jeden mankament, nie posiadali koni. We Lwowie sokoli oddali konie austriackiej Komisji Remontowej, która zobowiązała się przekazać taką samą liczbę koni w Krakowie. Jednak Austriacy nie dotrzymali umowy i oddział Śniadowskiego wyruszył pieszo do granicy rosyjskiej.

czony do słynnej tzw. siódemki Beliny, czyli pierwszego oddziału kawalerii legionowej Władysława Beliny Prażmowskiego, by dalej przejść szlak bojowy I Pułku Ułanów w składzie I Brygady Legionów Polskich. Pamięć tego szlaku bojowego weszła do tradycji „Sokoła” i w okresie międzywojennym dawała motywację do powstawania w wielu gniazdach oddziałów konnych, będących ważnym elementem przysposobienia wojskowego.

Sokole oddziały konne stały się polem zacieśniającej się współpracy z wojskiem w latach 1923–1926. O przydatności takiej formy szkolenia przekonywali się stopniowo dowódcy jednostek wojskowych, pozytywnie oceniający przydatność rekrutów wywodzących się z tego typu jednostek przysposobienia wojskowego dla dalszego ich szkolenia w wojsku. Szkolenie kawaleryjskie było możliwe tylko w ścisłej współpracy „Sokoła” z jednostkami wojskowymi, zwłaszcza kawalerią i artylerią konną. Przykładem może służyć Oddział Konny „Sokoła” warszawskiego, powstały w 1923 r. pod kierunkiem instruktora Wyższej Szkoły Wojennej rtm. Mieczysława Podgórskiego i wachmistrza Kazimierza Tołłoczki¹¹. 31 października 1924 r. o godz. 6.00 rano komendant Warszawy gen. dyw. Stefan Suszyński, jako inspektor przysposobienia wojskowego Dow. Okręgu Korpusu Nr I, dokonał przeglądu Oddziału Konnego PW na Polu Mokotowskim w Warszawie. W swojej opinii dotyczącej oceny pracy oddziału napisał w rozkazie wydanym po przeglądzie:

Drodzy Druchowie! Z prawdziwym zadowoleniem miałem sposobność stwierdzić [...] owocne wyniki Waszej pracy dotychczasowej nad przysposobieniem się w służbie kawaleryjskiej. [...] Czuję się w obowiązku podkreślić wybitne zasługi Prezesa Okręgu Warszawskiego „Sokoła” – Stefana Lesiewicza. Którego inicjatywie i pięknej myśli zawdzięczacie powstanie i egzystencję Oddziału Konnego Przysposobienia Wojskowego¹².

Wyjątkowym wydarzeniem w działalności „Sokoła” było zorganizowanie przez Okręg Warszawski w dniach od 5 do 9 września 1925 r. manewrów konnych. Manewry obok zadań taktycznych i organizacyjnych miały za zadanie spopularyzowania idei przysposobienia wojskowego na Mazowszu w rejonie Płońska i Nowego Miasta¹³. Wynikiem tych manewrów było powstanie Oddziału Konnego w Płońsku, który przeprowadził pokazowe manewry we wrześniu

¹¹ W zajęciach Oddziału Konnego PW uczestniczyło około 200 sokołów. Reprezentowali oni gniazda warszawskie: I – 40%, IV – 25 %, VII – 25%, II- 8%, III – 1% i VI – 1%. W okresie od 11 maja do 31 października 1924 r. Oddział Konny korzystał z koni, rekwizytów i terenów ćwiczebnych Wyższej Szkoły Wojennej. Ćwiczone jazdę pięć razy w tygodniu między 5.00 a 7.00 rano. Od 1 listopada 1924 r. oddział prowadził jedynie zajęcia teoretyczne, nadal ciesząc się olbrzymią popularnością. Ćwiczenia teoretyczne, jak i praktyczne prowadzono wg obowiązującego *Regulaminu Kawalerii*, musztrę formalną (konną i pieszą), władanie bronią, musztrę bojową, porządek stajenny i dogłądanie koni.

¹² *Sprawozdanie Zarządu Okręgu Warszawskiego za rok 1924*, „Przegląd Gimnastyczny Sokół” 1925, nr 5–6, s. 117.

¹³ Przebieg tych pierwszych w Polsce manewrów sokolich został zarejestrowany na taśmie filmowej przez dyrektora wytwórni filmów „Centrofilm”, który uwiecznił je w filmie pod tytułem *Sokola konnica w polu*.

1926 r. w Czerwińsku nad Wisłą, w sile 40 członków. Podobne Oddziały Konne PW powstały w innych miejscowościach: we Włocławku, w Bydgoszczy, Chełmie, Ciechocinku, Grudziądzu, Kozłowie, Lipnie, Nasutowie. Wydawało się, że te pozytywne wyniki działalności sokolich oddziałów konnych ostatecznie przekonały władze wojskowe do wdrażania takiej formy przysposobienia wojskowego, jak i do tego, że posiadają one dużą siłę propagandową, widoczną wśród społeczeństwa. W sprawozdaniach z lustracji wielokrotnie podkreślano, że gdyby oddziałom konnym udzielono „cokolwiek więcej pomocy ze strony wojska, rezultaty mogłyby być wprost znakomite przy takim chętnym do pracy i poświęcenia materiale ludzkim”. Ostatnią próbą odwrócenia spadającego zainteresowania wojska dla tej formy szkolenia paramilitarnego był udział w pochodzie, w barwnych strojach kawalerzystów, 300-osobowego hufca konnego na Złociej Poznańskim „Sokoła” w 1929 r. Przemarsz ten zresztą wzbudził autentyczny entuzjazm zgromadzonych widzów¹⁴.

Przysposobienie wojskowe do programu działalności „Sokoła” wprowadzano w Galicji w 1905 r. w postaci ćwiczeń wojskowych musztry i strzelectwa. W październiku 1912 r. przewodnictwo związku „Sokoła” we Lwowie powołało Stałe Drużyny Sokole (SDS) i Bartoszowe, o ścisłym wojskowym charakterze. Entuzjazm w szeregach sokolich był olbrzymi. We Lwowie 9 sierpnia 1914 r. zarządzono koncentrację oddziałów, na którą w ciągu trzech dni ćwiczeń zgłosiło się pięć tysięcy ochotników, wśród nich przeważali członkowie „Sokoła”. W Krakowie SDS tworzyły dwa hufce organizacyjno-szkoleniowe, liczące około dwóch tysięcy żołnierzy. Powoli następował proces przestawienia się organizacji gimnastycznej i skautowej na stopę wojskową. Musztra, pochody, ćwiczenia z bronią stały się rzeczą typową, a dawne złoty sokole przeobrażały się w manewry terenowe. Do wielkich ćwiczeń terenowych organizacji doszło 6 lipca 1914 r. pod Lwowem. Była to swoista mobilizacja galicyjskiego „Sokoła” i zarazem manewry wojskowe. Józef Haller dowodzący tymi manewrami zebrał 6600 pieszych i 56 konnych sokołów oraz 800 skautów¹⁵.

W szeregach „Sokoła” kadra prowadząca przysposobienie wojskowe posiadała wysokie kwalifikacje. Jako przykład może służyć postać Henryka Chełmickiego, jednego z najwybitniejszych działaczy warszawskiego „Sokoła”. Od 1906 r. jeden z pionierów powstającego „Sokoła” w Królestwie Polskim, metodyk i organizator jego konspiracyjnej działalności w latach 1907–1914, służbę w Legionach zakończył w stopniu kapitana piechoty. Następnie został komendantem Szkoły Woskowej „Sokoła” działającej od 11 listopada 1916 r. do marca 1917 r. na Dynasach w Warszawie, pod patronatem 3. Pułku Piechoty Legio-

¹⁴ R. Urban, *Geneza i działalność Oddziału Konnego Sokola Macierzy we Lwowie w latach 1894–1939*, [w:] W. Osiński, R. Muszkiet (red.) *Wychowanie fizyczne i sport w badaniach naukowych*, Poznań 2000, s. 26–28.

¹⁵ W. Potkański, *Spór o oblicze ideowe polskiego skautingu przed I wojną światową*, „Przegląd Historyczny” 2003, t. 94, s. 402–407.

nów. Członkowie „Sokoła”, słuchacze tej szkoły, w liczbie 480 osób, spotkali się na terenie Dynasów z Józefem Piłsudskim, wówczas kierownikiem komisji wojskowej Wydziału Wykonawczego Tymczasowej Rady Stanu. Późniejszy Naczelnik Państwa dokonał przeglądu oddziałów, obserwował ćwiczenia musztry oraz wygłosił przemówienie do zebranych¹⁶. H. Chełmicki, kawaler Krzyża Srebrnego Orderu Wojennego *Virtuti Militari* za udział w wojnie 1919–1920, służył w stopniu podpułkownika w Wojsku Polskim do 1927 r., będąc łącznikiem Min. Spraw Wojskowych z TG „Sokół”. To jego silne związanie z Sokołem (należał do wybijających się metodyków gimnastyki „Sokoła” w okresie międzywojennym) stało się przyczyną zwolnienia go w 1927 r. z szeregów wojska¹⁷.

Analizując działalność władz „Sokoła”, jak i głoszone hasła, można przyjąć, że na pierwszy plan w pracy z młodzieżą po 1920 r. wysunęło się przysposobienie wojskowe, kosztem innych form działalności, szczególnie wychowania gimnastycznego czy sportowego¹⁸. Wyrażało się to masowym, oddolnym zainteresowaniem członków „Sokoła” udziałem w różnych formach przysposobienia wojskowego i znacznym spadkiem zainteresowania dotychczasowymi formami wychowania fizycznego. Ten entuzjazm był wynikiem autentycznego zainteresowania sprawami odrodzonej ojczyzny, oddziaływania świeżej jeszcze legendy udziału sokołów w wielu formacjach zbrojnych I wojny światowej, w powstaniach śląskich, powstaniu wielkopolskim, obronie Lwowa i wojnie polsko-bolszewickiej. Był to również okres spadku zainteresowania działaczy sokolich usportowieniem dotychczasowych form gimnastyki, które sprowadzono do ćwiczeń o charakterze ogólnorozwojowym z ewentualnym dodatkiem wybranych konkurencji lekkoatletycznych. Zaniechano współzawodnictwa sportowego w innych dyscyplinach sportowych, nawet w piłce nożnej, której zręby na ziemiach polskich zakładali Sokoli na przełomie XIX i XX w.¹⁹ Młodzież na tak prowadzonych zajęciach nudziła się, często opuszczała ćwiczenia gimnastyczne lub odchodziła do licznie powstających klubów sportowych, lub wybierała jedynie zajęcia z przysposobienia wojskowego²⁰. Stowarzyszenie na pierwszym miejscu stawiało przysposobienie wojskowe członków, a ćwiczenia fizyczne miały wzmacniać fizycznie ich sprawność bojową.

¹⁶ D. Dudek, *Józef Piłsudski wobec problemów kultury fizycznej (1910–1935)*, Kraków 2004, s. 56.

¹⁷ Henryk Chełmicki (ur. 19 stycznia 1878 r. – zm. 2 listopada 1946 r.), syn Marii z Kazańskich i inżyniera Aurelego Chełmickiego, absolwent Szkoły Handlowej Laskusa, uczestnik wojny rosyjsko-japońskiej w szeregach 6 pp. jako dowódca kompanii. 31 lipca 1914 r. został instruktorem Drużyn Sokolich w Krakowie. W powstaniu warszawskim walczył w obronie fortu czerniakowskiego; CAW 120.63.746; Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, wykaz Legionistów Polskich 1914–1918.

¹⁸ E. Kubalski, *Sokolstwo a obrona państwa*, „Przegląd Sokoli” 1922, nr 5.

¹⁹ Dr Zygmunt Wyrobek sędziował m.in. pierwszy w historii polskiej piłki nożnej mecz we Lwowie w 1894 r., rozegrany między drużynami Krakowa i Lwowa podczas II Zlotu TG „Sokół”; należał do Grona Nauczycielskiego „Sokoła”.

²⁰ *Sprawozdanie Zarządu Okręgu Warszawskiego za rok 1924...*, s. 116–118.

Na podstawie wydanej przez Ministra Spraw Wojskowych 8 czerwca 1921 r. *Instrukcji tymczasowej w sprawie stosunku władz wojskowych do organizacji wojskowo-wychowawczych*, regulującej zasady współpracy wojska z organizacjami społecznymi realizującymi programy szkolenia paramilitarnego, upoważniono do prowadzenia zajęć przysposobienia wojskowego następujące stowarzyszenia: Związek Strzelecki „Strzelec”, ZHP, TG „Sokół”, Związek Powstańców i Wojaków, Związek Powstańców Górnos Śląskich, Zjednoczenie Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej, Związek Młodzieży Wiejskiej, Związek Osadników oraz Ochotniczą Straż Pożarną. Najważniejszą rolę w tej działalności odgrywały stowarzyszenia młodzieży: Związek Strzelecki, TG „Sokół” i ZHP. Pomimo zrozumiałej konkurencji między tymi organizacjami, jeszcze w kwietniu 1925 r. ZMW, Związek Straży Pożarnych, ZHP, TG „Sokół” oraz Związek Strzelecki wspólnie wystąpiły z dezyderatami dotyczącymi szkolenia wojskowego do powołanej Rady Naczelnej WFIPW.

Po przewrocie majowym władza państwowa przystąpiła z wielką energią do realizacji wcześniej przyjętej doktryny „Naród pod bronią”. Było to konieczne, ponieważ z wyjątkiem szkolnictwa w pierwszych latach niepodległości rozwój różnych form szkolenia paramilitarnego następował przede wszystkim z inicjatywy oddolnej stowarzyszeń kombatanckich i organizacji młodzieżowych. Brak było jednolitego programu przygotowania społeczeństwa na wypadek wojny, a przede wszystkim struktur powołanych do tego rodzaju zadań, zarówno na szczeblu centralnym, jak i lokalnym. Po przewrocie majowym inicjatywa uregulowania zasadniczych kwestii związanych z przygotowaniem społeczeństwa na wypadek wojny wyszła od samego Józefa Piłsudskiego. Widział on w tym zadaniu olbrzymią rolę wychowania fizycznego i sportu. W opinii Marszałka główna rola w upowszechnieniu kultury fizycznej miała przypaść szkole i wojsku, a dostarczenie do najszerzych warstw społecznych miały na siebie przejąć samorządy, stowarzyszenia sportowe oraz inne organizacje społeczne w oparciu o zasadę dobrowolności. Realizując ów zamysł, powołano Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego, Sportu i Przysposobienia Wojskowego (PU WFIPW) jako jedną centralną instytucję odpowiedzialną za koordynację działań związanych z realizacją planu „Naród pod bronią”. Powołano w 1927 r. wojewódzkie, powiatowe i miejskie komitety wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, które miały charakter mieszany; w części złożony z przedstawicieli lokalnej administracji państwowej, a w części z przedstawicieli strony społecznej. PU WFIPW został wyposażony w odpowiednie środki budżetowe i kadrowe, aby finansować i koordynować realizację wyznaczonych mu zadań. PU WFIPW miał być instytucją wykonawczą władzy państwowej, która wypełniałaby rolę pośrednika między organami państwowymi a społeczeństwem w przygotowaniu do obrony państwa.

Po majowym zamachu 1926 r. wojsko zaczęło zdecydowanie faworyzować Związek Strzelecki jako stowarzyszenie historycznie związane z tradycją legio-

nową i uznało „Strzelca” za jeden z filarów obozu sanacyjnego. Istniejąca między TG „Sokół” a „Strzelcem” nieufność i rywalizacja, zaprawiona świadomością odrębności swych tradycji, zasług dla narodu i w związku z tym przysługujących przywilejów, przybrała teraz charakter niezdrowej konfrontacji. Szczególnie przysposobienie wojskowe stało się terenem ostrej rywalizacji. W 1926 r. doszło do incydentu, który głośnym echem odbił się w prasie krajowej. Zdarzenie miało miejsce we wsi Krzycko Małe pod Leszkiem, gdzie uzbrojony w kije i noże oddział „Strzelca” urządził zasadzkę na oddział sokołów, których pobito, gdy wracali z manewrów. Dowodem na faworyzowanie Związku Strzeleckiego jest skala różnic w dofinansowaniu przez PU WFiPW w 1927 r. organizacji przysposobienia wojskowego: Związek Strzelecki otrzymał 374 926 zł, ZHP – 137 871 zł, TG „Sokół” – 39 018 zł, KSM – 33 054 zł²¹.

Wojsko do przewrotu majowego w 1926 r. przed stowarzyszeniami prowadzącymi przysposobienie wojskowe stawiało jedynie wymagania, które sprowadzały się do zachowania apolityczności. „Sokół” – w mniemaniu swych działaczy – tej zasady przestrzegał. Po 1926 r. fundamentem filozofii politycznej sanacji było przekonanie o nadrzędności władzy państwowej na wszystkich innych formach organizacji społeczeństwa. Władze uważały, że są one jedynym wyrazicielem idei państwowych. Brak poparcia czy nawet neutralność wobec władzy wykonawczej sanacja odczytywała jako działalność zwróconą przeciwko państwu. Na gruncie przysposobienia wojskowego, często w sposób bezwzględny i mechaniczny, wprowadzał tę zasadę PU WFiPW.

Barierą nie do pokonania dla „Sokoła” po 1926 r. stanowił wprowadzony przez PU WFiPW w ramach przysposobienia wojskowego nowy program wychowania obywatelskiego. Dla „Sokoła” wychowanie państwowe nie stanowiło zasadniczego problemu, gdyż idea wprowadzona przez obóz sanacyjny, zakładająca umocnienie więzi z obywatelem poprzez wychowanie patriotyczne, nie stała w sprzeczności z koncepcjami wychowawczymi obozu narodowego. Jednak teraz w programie wychowania obywatelskiego, obligatoryjnego dla wszystkich organizacji przysposobienia wojskowego, eksponowano doświadczenie walki o niepodległość z czasów I wojny światowej, zawężając je wyłącznie do obozu legionowego jako wzoru pożądanego patriotyzmu. Nierozzerwalnie łączyło się to z mitologizacją postaci Józefa Piłsudskiego, jego udziału w odzyskaniu bytu państwowego. Piłsudski był niewątpliwie najwybitniejszą postacią odrodzonej Polski. Zresztą nigdy sokoli oficjalnie nie podważali roli Marszałka w uzyskaniu niepodległości. Jednak w swoim programie wychowania narodowego propagowali wzory swoich bohaterów. Byli nimi Tadeusz Kościuszko jako postać historyczna i gen. Józef Haller jako współczesny wybitny wojskowy. Zgoda na sanacyjny program wychowania obywatelskiego i czynne w nim uczestniczenie równałoby się z zaprzeczeniem ideałów głoszonych przez „Soko-

²¹ Z. Grot, J. Gaj, *Zarys kultury fizycznej w Wielkopolsce*, Warszawa – Poznań 1973, s. 193–203.

ła”. Dodatkowym warunkiem pozwolenia na prowadzenie przysposobienia wojskowego była zgoda na instruktorów delegowanych przez PU WFiPW, w ten sposób wykluczono sokolich rezerwistów i doświadczonych na frontach byłych wojskowych²². Ten warunek był uważany za ingerencję w wewnętrzne sprawy „Sokoła”.

Prowadzone w roku 1927 rozmowy między naczelnictwem „Sokoła” a PU WFiPW, mające uregulować wzajemne stosunki, nie przyniosły rezultatów. Wykreślenie „Sokoła” z listy organizacji prowadzących przysposobienie wojskowe odbijało się coraz bardziej na jego sytuacji finansowej. Po roku 1927, nie znajdując poparcia materialnego ze strony władz państwowych, mógł liczyć jedynie na ofiarność kręgów społeczeństwa z nim sympatyzujących. Niestety, organizowane imprezy sportowe nie dawały spodziewanych dochodów, gdyż kibice woleli oglądać mecze piłki nożnej niż pokazy gimnastyczne. W Warszawie, w której przed wojną w latach 1906–1915 „Sokół” działał konspiracyjnie i nie dorobił się zaplecza w postaci obiektów sportowych i klubowych, koszty wynajmowania sal gimnastycznych i pomieszczeń na działalność organizacyjną i kulturalno-oświatową pochłaniały większość wypracowanych dochodów. Spadała liczba osób ćwiczących, rosło zubożenie kadry, co w konsekwencji prowadziło do wchłaniania słabszych gniazd przez te lepiej sobie radzące. Z 21 gniazd funkcjonujących w Warszawie w 1925 r. zostało w 1929 r. tylko trzynaście. Trudna sytuacja pogorszyła się jeszcze w latach 1934–1935, tj. w końcowej fazie kryzysu gospodarczego. Nawet w Wielkopolsce doszło do wyraźnego osłabienia sokolego ruchu gimnastycznego. Stwierdzano przypadki rezygnacji członków „Sokoła” z jakiegokolwiek działalności organizacyjnej, gdyż pochłaniała ich całkowicie codzienna ciężka walka o byt.

Zdzisław Pawluczuk, historyk ruchu sokolego, zauważa, że wprowadzono zakaz pracownikom państwowym i samorządowym uczestnictwa w ruchu sokolim. Niosło to określone skutki, przykładowo, wg oceny wspomnianego historyka, w latach 1926–1929 ubyło z organizacji „Sokoła” w Lublinie 330 członków, którzy odeszli w obawie przed restrykcjami władz sanacyjnych, a przetrwanie organizacji nastąpiło tylko dzięki działaczom sokolim wywodzących się jeszcze z okresu zaborów²³.

Było to również widoczne w Dzielnicy Mazowieckiej. Członkowie warszawskiego „Sokoła” wywodzący się z rodzin robotniczych, drobnego rzemiosła i urzędników niskiego szczebla, a więc środowisk najciężiej dotkniętych kryzysem, nie byli w stanie w latach kryzysu gospodarczego sfinansować z własnych

²² CAW, z. PU WFiPw, sygn. 300.I.69.157, Zasady organizacji sportu polskiego zatwierdzone przez Państwowy Urząd WFiPW; sygn. 300.I.69.157, Wytoczne prac dla Związków Sportowych wydanych przez Min. Spraw Wojskowych PU WFiPW nr 256-11(WFS) z dnia 5 maja 1937 r.

²³ Z. Pawluczuk, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Lublinie w latach 1906–1939*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, vol. 57, Sectio F, Lublin 2002, s. 162–164.

zasobów działalności statutowej na takim poziomie, który by pozwolił na dynamiczny rozwój stowarzyszenia. W Warszawie sprawozdania finansowe z 1935 r. poszczególnych gniazd wykazują zadłużenia dużej części członków, mimo bardzo niskich składek, najczęściej wynoszących 1,50 zł lub 2 złote miesięcznie. Brak wsparcia finansowego to również odchodzenie najlepszych polskich sportowców wychowanych w „Sokole” do klubów wojskowych czy miejskich, które dysponowały środkami technicznymi i osobowymi umożliwiającymi trening i współzawodnictwo na najwyższym światowym poziomie. Odeszli z „Sokoła” m.in. znani olimpijczycy lekkoatleci: Stanisława Walasiewicz, Jadwiga Wajs, Józef Noji czy bokser Henryk Chmielewski.

Pozbawione możliwości, w planowanej skali, rozwijania przysposobienia wojskowego Towarzystwo Gimnastyczne większą uwagę zaczęło przywiązywać do działalności sportowej. Renesans zainteresowania rozwojem gimnastyki nastąpił od sukcesu drużyny gimnastycznej sokołów we włoskiej Asti w 1925 r. Była to pokazowa lekcja gimnastyki według zreformowanej metody sokołej autorstwa J. Fazanowicza. Uznanie przyniósł również występ polskich sokołów w pokazowej lekcji gimnastycznej w igrzyskach olimpijskich w 1928 r. w Amsterdamie. W latach 30. coraz częściej gimnastycy sokoli zaczęli występować w międzynarodowych zawodach gimnastyki przyrządowej. Od 1935 r. zaczęto rozgrywać otwarte Mistrzostwa Polski w Gimnastyce Sportowej, z których wyłoniła się narodowa reprezentacja drużyny kobiet. Drużyna to złożona z sokolic uzyskała niezły wynik na igrzyskach olimpijskich w 1936 r. w Berlinie. Ten rozwój gimnastyki został zauważony w środowisku międzynarodowym sportu gimnastycznego, co przyniosło wybór prezesa „Sokoła” Adama Zamoyskiego na stanowisko prezesa Międzynarodowej Federacji Gimnastycznej²⁴. Ten zauważalny wzrost poziomu współzawodnictwa gimnastycznego w szeregach „Sokoła” nie zmienił polityki PU WFiPW co do wysokości wspierania finansowego jego działalności sportowej. Z tej perspektywy zarzut formowany przez PU WFiPW, że „Sokół” stosuje jednostronne i przestarzałe metody szkolenia i nie unowocześnia metodyki gimnastyki mijał się z prawdą. Nawet programy wychowania fizycznego wprowadzone do polskiego szkolnictwa opierały się o metodykę przygotowaną przez Waleriana Sikorskiego – metodyka wyrostłego z ruchu sokołego²⁵. W latach 30. coraz jaśniej świeciła gwiazda wspomnianego wcześniej Jana Fazanowicza, orędownika i prekursora tzw. metodyki gimnastyki eklektycznej i równocześnie naczelnika, a więc głównego metodyka gimnastyki ZTG „Sokół”. W latach 1925–1939 jako redaktor naczelny miesięcznika „Dodatek Techniczny do Przewodnika Gimnastycznego «Sokół»” dostarczał instrukto-

²⁴ J. Kuriańska-Wołoszyn, L. Nowak, *Gimnastyka w Polsce w latach 1919–1939*, Poznań 2013, s. 278–281.

²⁵ W. Sikorski, *Gimnastyka. Podręcznik metodyczny dla seminariów i kursów nauczycielskich*, cz. 1–2, Lwów 1931–1932 – był to podstawowy podręcznik dla nauczycieli wychowania fizycznego.

rom i nauczycielom szkolnego wychowania fizycznego nowoczesnej pomocy metodycznej²⁶.

Jedynie kursy instruktorskie odbywane w Kozłowce koło Lublina, siedzibie ordynacji Adama Zamoyskiego (ośrodek finansował z własnych dochodów Zamoyski), mogły liczyć na subwencje rządowe w postaci porcji żywnościowych oraz ulgowych przejazdów kolejowych dla kursantów. Obniżało to koszty kursów instruktorskich, ale nie rozwiązywało dla większości funkcjonujących gniazd Sokoła problemów pokrycia kosztów wynajmu sal gimnastycznych, kupna przyborów i przyrządów, wyjazdów na zloty i zawody czy wynagradzania kadry instruktorskiej.

Osoba przewodniczącego TG „Sokół” Adama Zamoyskiego²⁷, jawnie demonstrującego niezależność wobec sanacji, budziła w kręgach rządowych widoczną niechęć, co dodatkowo wpływało niekorzystnie na obraz Towarzystwa. Wzajemna wrogość wyraźnie ujawniła się przy okazji udziału TG „Sokół” na Zlocie Wszechsłowiańskim w 1930 r. w Belgradzie. Ze względu na szczególnie zażyłe stosunki dyplomatyczne z Królestwem Jugosławii rządzonego przez dynastię Karadziordziewiciów, rząd polski nieoczekiwanie wsparł inicjatywę „Sokoła” i wyraził zgodę na udział 600-osobowej delegacji młodzieży polskiej w organizowanym zlocie. Planowano jednak nie tyle wyjazd sokołów, ile reprezentacji organizacji prowadzących przysposobienie wojskowe, w tym 100-osobowej delegacji Związku Strzeleckiego. Pomysł demonstracji sprawności szkolenia rezerw wojskowych upadł, gdy MSZ dowiedział się, że wprawdzie Związek Sokolstwa Królestwa Jugosławii (Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije) ma wyłączność na działanie w środowisku młodzieży, ale impreza ma charakter wyłącznie gimnastyczno-sportowy i zaproszone do udziału w niej są tylko organizacje zrzeszone w Związku Sokolstwa Słowiańskiego. Nie mogąc już ze względów dyplomatycznych (zlot był traktowany przez Jugosławię bardzo prestiżowo) wycofać się poparcia dla wyjazdu polskiej delegacji, ostatecznie wyra-

²⁶ J. Kuriańska-Włoszyn, L. Nowak, dz. cyt., s. 216–217.

²⁷ Adam hr. Zamoyski (1872–1940), a właściwie Adam Ludwik Gonzaga Marek Zamoyski, pochodził z bardzo zasłużonej dla Polski rodziny, w pierw magnackiej, a potem arystokratycznej. Odziedziczył od swego stryja Konstantego ordynację Kozłówka (ok. 14 tys. hektarów), która mu pozwoliła na niezależność od wszelkich nacisków politycznych. Kawalerzysta gwardii carskiej Mikołaja II, w czasie I wojny światowej początkowo oficer ordynansowy Mikołaja Mikołajewicza Romanowa, a następnie adiutant Cara Mikołaja II. Po rewolucji w 1917 r. w Rosji wyjechał do Francji, gdzie współdziałał przy założeniu Armii Polskiej we Francji w 1918 r. Czołowy działacz Narodowej Demokracji w początku lat 20. w Warszawie, prezes Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce w latach 1923–1936 oraz założyciel Związku Sokołów Słowiańskich, prezes Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego w latach 1920–1928 oraz Resursy Obywatelskiej, Stowarzyszenia Śpiewaczego Harfa i Ligi Obrony Powietrznej Państwa. Jego wybór w 1933 r. w Lozannie na prezesa Międzynarodowej Federacji Gimnastycznej (FIG) był wyjątkowym zdarzeniem w polskim sporcie. W styczniu 1936 r. zrezygnował z funkcji prezesa ZTG „Sokół”, poświęcając się wyłącznie pracy w FIG, gdzie pozostał prezesem do wybuchu II wojny światowej.

żono zgodę na wystawienie dla reprezentacji polskiego „Sokoła” 360 nieodpłatnych paszportów oraz bezpłatne przewiezienie uczestników zlotu. W miejsce nietrafionego pomysłu z reprezentacją prosanacyjnej organizacji przysposobienia wojskowego, równie niefortunnie wymyślono powołanie 6-osobowej delegacji państwowej do oficjalnego reprezentowania polskich uczestników na zlocie. Skład delegacji, pod kierownictwem posła sanacyjnego Antoniego Anusza – prezesa Rady Banku Rolnego – miał charakter zamierzonego afrontu wobec Adama Zamoyskiego, który został członkiem tej delegacji, z nakazem podporządkowania się we wszystkich działaniach i wystąpieniach jej przewodniczącemu. Adam Zamoyski zignorował narzuconą delegację państwową i nie spotkał się z nią, zlekceważył też zakaz oficjalnych wystąpień bez uzgodnienia z delegacją i ambasadą w Belgradzie.

Przez rok trwała korespondencja między PU WFiPW a władzami „Sokoła”. Urząd przedstawił długą listę zarzutów kierownictwu „Sokoła” związanych z uczestnictwem w zlocie. Groziło wydanie zakazu wyjazdów zagranicznych dla członków „Sokoła”. Zarząd Towarzystwa w uprzejmej, ale stanowczej formie wszystkie zarzuty odrzucił, twardo stojąc na gruncie suwerenności w międzynarodowych kontaktach sportowych. Sam A. Zamoyski delikatnie w korespondencji przypominał, że to on pod nieobecność chorego prezesa był gospodarzem zlotu jako wiceprzewodniczący Związku Sokołów Słowiańskich oraz jako prezes Międzynarodowej Federacji Gimnastycznej, pod której egidą odbywały się zawody gimnastyczne na zlocie. W tej sytuacji treść jego wystąpień publicznych wynikała z pełnionych funkcji, a nawał obowiązków, które uniemożliwiały mu kontakty z państwową delegacją²⁸.

A. Zamoyski w ruchu sokolim cieszył się wielkim szacunkiem i popularnością, jednak jego niezłomna postawa wobec nacisków sanacji z czasem zaczęła budzić u działaczy „Sokoła” obawy, że stoi on na przeszkodzie w szukaniu dróg porozumienia²⁹. Rozumiał to również sam Zamoyski. Przełomem stały się obrady Rady Związku TG „Sokół” przeprowadzone w dniach 5 i 6 stycznia 1936 r. Prezesem Towarzystwa obrano wówczas Franciszka Arciszewskiego, pułkownika Wojska Polskiego w stanie spoczynku.

Zbliżenie sanacji z Obozem Zjednoczenia Narodowego Wielkiej Polski, które nastąpiło po śmierci Józefa Piłsudskiego, nie polepszyło sytuacji „Sokoła”. Ogólnopolski Zlot „Sokoła” w Katowicach w 1937 r., wspaniale przeprowadzony od strony organizacyjnej i propagandowej, manifestujący nowy etap pogodzenia się z obozem sanacyjnym, nie zmienił wiele w położeniu finansowym organizacji. Informacje zebrane przez służby wojskowe w 1937 r. wskazywały, że antyrządowa propaganda w „Sokole” słabnie – ze względu na zmianę atmosfery w relacjach między rządem i endecją oraz wybór w 1936 r. na prezesa Za-

²⁸ CAW, z. PU WFiPW, sygn. I.300. 69.16. Pisma PU WFiPW, MSZ i TG „Sokół” w sprawie Zlotu Wszechsłowiańskiego w Belgradzie w 1930 r.

²⁹ E. Kubalski, *Z przeżyć i wspomnień sokolic*, Kraków 1997.

rzędu TG „Sokół” sanacyjnego płka Franciszka Arciszewskiego, który przyczynił się do złagodzenia konfliktów między „Sokołem” a PU WFiPW³⁰. W maju 1936 r. przy Wojskowym Instytucie Naukowo-Oświatowym powołano Centralny Komitet Koordynacyjny skupiający PU WFiPW wraz z podporządkowanymi stowarzyszeniami przysposobienia wojskowego i organizacjami kombatanckimi, celem wzrostu popularności przysposobienia wojskowego w szerszych kręgach społeczeństwa. Jednak w składzie nowego komitetu nie znalazło się miejsce dla „Sokoła”. Według Jana Kęsika, wykluczenie było wynikiem oceny władz wojskowych i wynikających stąd zarzutów o zbyt powiązanie „Sokoła” z obozem narodowym³¹.

Reasumując, należy zauważyć, że Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w niepodległej Polsce widział się jako stowarzyszenie będące ważną częścią obozu patriotycznego, realizując na co dzień przysposobienie wojskowe wśród swoich członków – w ścisłej współpracy z wojskiem. Wedle tej oceny do owej roli predysponowały Związek wielkie tradycje udziału jego członków w polskich organizacjach wojskowych w okresie I wojny światowej, jak i liczny udział w powstaniu wielkopolskim, powstaniach śląskich oraz w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 r. Niemałym atutem była czynna obecność w jego szeregach oficerów Wojska Polskiego, jak i oficerów rezerwy, którzy swoje szlify zdobywali w niedawno toczących się walkach. Ważnym argumentem były również doświadczenia z zakresu prowadzonych zajęć wychowania fizycznego i liczna rzesza wybitnych metodyków, co dawało olbrzymią przewagę nad innymi organizacjami zajmującymi się przysposobieniem wojskowym. Przysposobienie wojskowe stopniowo wdrażano do programu działalności Sokoła do 1926 r., we współpracy z wojskiem, przy olbrzymim zainteresowaniu tą formą szkolenia wśród jego członków. Wykreślenie „Sokoła” – przez powstały w 1927 r. PU WFiPW – z wykazu stowarzyszeń prowadzących przysposobienie wojskowe wśród młodzieży pozaszkolnej było wielkim szokiem dla jego czołowych działaczy. Przewrót majowy doprowadził do zasadniczej zmiany politycznej. Uruchomiony został proces odchodzenia od preferowanej w poprzednim okresie zasady apolityczności armii na rzecz przekształcenia jej w jeden z filarów systemu autorytarnego. Po zwycięstwie obozu piłsudczykowskiego TG „Sokół” potraktowano na równi z wrogą Narodową Demokracją – jako jej ekspozyturą – i cofnięto dotacje budżetowe. Program wychowawczy sanacji realizowany w ramach koncepcji „Naród pod bronią” miał charakter uniwersalny i zasadzał się na idei solidaryzmu państwowego, jednak wykluczał ze współpracy TG „Sokół” jako organizację związaną ideowo i personalnie z endecją. Z jednej strony ta decyzja zubożała program przysposobienia wojskowego społeczeństwa przez

³⁰ CAW, z. GISZ, t. 302.4.1500, Materiały i korespondencja dotyczące TG „Sokół”. 23 VI 1937–14 II 1938 r.

³¹ J. Kęsik, *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, Wrocław 1988, s. 130.

wykluczenie z niego świetnie zorganizowanego i licznego stowarzyszenia, a z drugiej strony – pozbawiła „Sokoła” państwowego wsparcia finansowego dla jego działalności. W latach 30. – latach światowego kryzysu gospodarczego – decyzja ta wpłynęła w poważnym stopniu na zahamowanie organizacyjnego rozwoju stowarzyszenia. W konsekwencji traciło również upowszechnienie wychowania fizycznego młodzieży, w którym „Sokół” miał olbrzymie doświadczenie, zubożeniu ulegał ponadto polski sport wyczynowy.

Bibliografia

- Chelmecki J., *Wychowanie narodowe w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie w latach 1905–1939*, [w:] J. Kosiewicz (red.), *Spoleczne i kulturowe wartości sportu*, Warszawa 2007, s. 255–262.
- Dudek D., *Józef Piłsudski wobec problemów kultury fizycznej (1910–1935)*, Kraków 2004.
- Gawkowski R., *Encyklopedia klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918–1939*, Warszawa 2007.
- Grot Z., Gaj J., *Zarys kultury fizycznej w Wielkopolsce*, Warszawa – Poznań 1973.
- Kęsik J., *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, Wrocław 1988.
- Kubalski E., *Sokolstwo a obrona państwa*, „Przegląd Sokoli” 1922, nr 5, s. 1–4.
- Kubalski E., *Z przeżyć i wspomnień sokolic*, Kraków 1997.
- Kuriańska-Wołoszyn J., Nowak L., *Gimnastyka w Polsce w latach 1919–1939*, Poznań 2013.
- Łukomski G., *Bernard Chrzanowski (1861–1944). Biografia Polaka zachodniokresowego*, Poznań 2005.
- Maj E., *Narodowa-Demokracja w województwie lubelskim w latach 1918–1928*, Lublin 2002.
- Pawluczuk Z., *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Lublinie w latach 1906–1939*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, vol. 57, Sectio F, Lublin 2002, s. 131–165.
- Potkański W., *Spór o oblicze ideowe polskiego skautingu przed I wojną światową*, „Przegląd Historyczny” 2003, t. 94, s. 397–410.
- Urban R., *Geneza i działalność Oddziału Konnego Sokoła Macierzy we Lwowie w latach 1894–1939*, [w:] W. Osiński, R. Muszkieta (red.) *Wychowanie fizyczne i sport w badaniach naukowych*, Poznań 2000, s. 353–360.
- Urban R., *Sport jeździecki w Polsce w latach 1945–1989*, Gorzów Wlkp. 2013.
- Warszawa II Rzeczypospolitej 1918–1939*, „Studia Warszawskie” 1972, t. 14, s. 273–337.

Policy of the Sanacja Regime towards the Union of Gymnastic Associations “Sokół” [“Falcon”]

Abstract

In the presented paper the author tries to show how the establishment of the authoritarian system in Poland in 1926 contributed to history of the oldest Polish sports association which had been of great service to development of Polish physical education and sport at the turn of the 19th and 20th century. After the May Coup in 1926 and the foundation of the State Office of Physical Education and Military Training, the interest of the military authorities in cooperating with “Sokół” [“Falcon”] in the field of public physical education as well as in competitive sport and military training was visibly diminishing. Especially the field of youth’s extracurricular military training became the area of a fierce political conflict. Exclusion of the Union of Gymnastic Associations “Sokół” [“Falcon”] from the list of organizations authorized to conduct military training not only impoverished the program of public military training by excluding a well-organized association with a large number of members, but it also deprived “Sokół” [“Falcon”] of financial support from the state for its activity. In the 1930s the abovementioned decision considerably contributed to stopping organizational development of the association. Consequently, popularization of youth’s physical education – the activity “Sokół” [“Falcon”] had had a great experience in – as well as Polish competitive sport were also afflicted.

Keywords: history of sport, History of the Union of Gymnastic Associations “Sokół” [“Falcon”].